

Budgetbrutalism

Johan Linton

Att skriva om det problematiska med svensk arkitektur är på flera sätt att slå in öppna dörrar. Det mesta av kritik och analys har redan presenterats om och om igen i dags- och fackpress, ackompanjerat av förmodligen oöverskådliga flöden kring samma frågor på sociala media.

Ett projekt som möjligen kommer att leva kvar i den svenska arkitekturhistorien som ett exempel från 2010-talet, är den nya stadsdel som markerar det första försöket att bygga innerstadsmiljö i Göteborg norr om Hjalmar Brantingsgatan.

Stadsdelen, som efter ett decennium av byggande nu i princip är klar, har kritiserats upprepade gånger. En av dem som känner den svenska byggprocessen väl, Gert Wingårdh, kommenterade projektet redan i början av 2015.¹ Utifrån en jämförelse med ett annat flöde av viktiga vardagsprodukter till stadens invånare konstaterade han att Göteborg hade större kvalitetskänsla när det gällde att leverera fisk än att bygga hus.

Samma år publicerade fotografen Katarina Despotović och sociologen Catharina Thörn boken *Den urbana fronten*, som analyserade Nya Kvillebäcken utifrån ett gentrifieringsperspektiv.² I en bildrik framställning beskrev de vad som uppstod när politisk makt och planering mötte de människor som levt och verkat i och kring den befintliga miljö som revs helt och hållet för att ge plats för den nya stadsdelen.

Den av Sveriges Arkitekter numera prisbelönta skribenten Mark Isitt använde boken i sina reflektioner när han flanerade i området strax senare.³ Liksom Wingårdh reagerade han på de fattiga visuella miljöerna, och i likhet med denne associerade han i sin text till ordet kuliss.

Ytterligare en kritiker med Göteborgsanknytning, den flitigaste arkitekturskribenten i stadens historia, uttryckte besvikelse över miljön sedan han besökt området. Claes Caldenby undrade i sin artikel från hösten 2018 varför det skulle vara så svårt att bygga lika bra som man gjorde i Sverige under decennierna kring mitten av 1900-talet, och beskrev intrycket av den nya stadsdelen som ”låg-budget, ett brokigt lappverk av torftiga detaljer”.⁴

Det finns naturligtvis hus i området som från arkitektonisk synpunkt har en acceptabel gestaltning,⁵ och det finns också kvaliteter i strukturen, exempelvis i fronten som skapats mot grönområdet kring själva Kvillebäcken, men det är inte svårt att hålla med kritikererna om att det bristfälliga är påtagligt. Det är förskräckligt, men man kan gå runt i området och uppleva en inre önskan att flera av husen snart skall vara så gamla att de kan rivas och ersättas med något bättre. Huvudaxeln Gustaf Dahléngsgatan hade kunnat vara en samtida tillämpning av kvaliteter hämtade från de mest uppskattade gatorna i Göteborg, en kärleksfull omsorg grundad i en rik erfarenhet av välgjorda gaturum. Det blev istället en osannolik uppvisning i monotona, platta fasader, alltför många betongelement

och tråkiga täckskivor kombinerade med en charmlös gatumiljö. Man får perspektiv på hur illa det är när man inser att flera av de senast byggda parkeringshusen i Göteborg framstår som intressantare och mer gediget gestaltade som byggnader än bostadshusen längs huvudgatan i Nya Kvillebäcken.

På samma sätt hade Vågmästareplatsen, ett av entrérummen till Hisingen, kunnat vara en manifestation av välgjord urban rums-gestaltning från början av 2000-talet. Om man under de tio år som byggnationerna pågått med jämna mellanrum stått uppe på spår-vagnsviadukten intill och sett ut över den vidsträckta arbetsplatsen, är det inte märkligt om man hunnit bygga upp förhoppningar kring hur platsbildningen där nere skulle bli. Ett av husen, Kville Saluhall, nominerades när det var klart till Kasper Salinpriset och belönades 2014 av Per och Alma Olssons fond med årets utmärkelse för god byggnadskonst i Göteborg. Resten av husen som omger det nya torgrummet har aldrig varit, och kommer aldrig att vara i närheten av att bli nominerade till några sådana priser; de är snarast provocerande i sin brist på genomarbetning och sina osensuella, oengagerade gester. Om man tidigare tittade ut över området med nyfiken intresse, så är den spontana reaktionen nu att vända bort blicken. Med ett visst slags kärlek till arkitektur gör det helt enkelt för ont att se på resultatet.

Så hur skall man ta sig an denna stadsbyggnadsprodukt? De korta texter om arkitektur som publiceras härintill kan möjligtvis relatera problemen och reaktionerna till ett historiskt sammanhang. Två av dem är skrivna av den österrikiske arkitekten Adolf Loos (1870-1933). Med sitt intresse för arkitekturens relation till samtiden och för konsumtionssamhällets inverkan på människans livsmiljö kan han betraktas som en av de tidigaste moderna arkitekterna. Bara fragment av alla hans lägenhets- och butiksinterior finns kvar, men det är tydligt att han också i sin praktik var upptagen av frågan om livsrummen i de stora städerna. Hans byggnader, nästan bara villor, är fortfarande viktiga referenser i samtalet om den samtida bostaden, och hans skrivna verk har en given plats i den moderna arkitekturteoris historia. Orsaken är förstås innehållet i texterna men också formen, att det i princip enbart handlar om artiklar, tillsammans med de två enda numren av den tidskrift som Loos skapade 1903, *Das Andere*. Även hans sätt att skriva pekar från det sena artonhundratalets Wien in i vår tid. Med sin känsla för retoriska poänger och effekter, och sin vassa kritik, var han en tidig modern arkitekturkritiker som idag skulle haft god potential att få följare i sociala media. Loos är inte ute efter att vara balanse-rad och nyanserad, han vill få folk att lyssna till ett lätt identifierbart budskap. Det slags texter som utifrån en omfattande kunskap och med utförliga referenser försöker att så precist och väl avvägt som möjligt beskriva arkitekturens komplexitet är någonting annat, nämligen arkitekturhistoria. Loos verkar intressant nog redan i slu-

tet av artonhundratalet ha haft en känsla för den akademiska textens möjligheter och vart utvecklingen var på väg. I dag är det uppenbart för de flesta att den vetenskapliga humanistiska textens värde i den moderna mediaekonomin är lika stort som en tjock bunt med gamla tusenlappar av en årgång som Riksbanken slutade växla in för flera decennier sedan.

Adolf Loos två artiklar, hans första och enda i secessionstidskriften *Ver Sacrum*, är historiskt intressanta eftersom de utgör det tidigaste han publicerade specifikt om arkitektur och arkitekter. När han började framträda med sina polemiska texter 1897 handlade det om formgivning och hantverk, och när han fortsatte att skriva under 1898, främst i *Neue Freie Presse*, var det i första hand kommentarer till jubileumsutställningen i Wien, ordnad i anslutning till firandet av kejsar Frans Josef I:s femtioåriga regeringstid. Vid sidan av detta tryckte Loos de här föreliggande texterna i *Ver Sacrum* i juli 1898, och ett par månader senare kom de två relativt kända bidragen om byggnads- och beklädnadsmaterial, som också kan anses handla om arkitektur.⁶ Samtidigt skulle det dröja till 1912 innan den uppmärksammade artikeln ”Arkitektur” publicerades, och då först på franska med titeln ”Arkitekturen och den moderna stilen”.⁷

Loos skulle även ge ut sin första bok i Frankrike. *Ins Leere gesprochen* publicerades 1921 på det förlag där Le Corbusier lät trycka sina första böcker några år senare, Éditions Crès. I denna första utgåva var texterna från *Ver Sacrum* inte med. När Loos andra och sista bok *Trotzdem* publicerades tio år senare, på Brenner Verlag i Innsbruck, innehöll den enbart texter från perioden 1900 till 1930. Tre decennier efter Loos bortgång publicerades hans skrifter av Verlag Herold i Wien, och då inkluderades ”Potemkinstaden” i *Ins Leere gesprochen*, vilken tillsammans med *Trotzdem* publicerades i en enda volym. Den angavs vara den första av två, men det andra bandet, som förmodligen var tänkt att innehålla samtliga övriga texter, kom aldrig ut. ”Våra unga arkitekter” publicerades följaktligen i bokform först med Adolf Opels trebandsutgåva på Georg Prachner Verlag i Wien, utgiven mellan 1981 och 1983. Opel följde de två förstautgåvorna från 1921 och 1931 och samlade övriga artiklar i en tredje volym. Att titeln blev *Die Potemkinsche Stadt* visar på den stora betydelse utgivaren ansåg att nämnda artikel hade i Loos skrivna verk. Man kan för övrigt notera att denna omsorg om Loos texter uppträdde samtidigt med postmodernismen och ett ökat intresse för den mer diversifierade formgivningingskultur som föregick den rena modernismen.⁸

De tankar om stadsmiljön och arkitekternas situation som presenteras i artiklarna återspeglar den unge Adolf Loos möte med Wien och Ringstrasse efter en lång utlandsvistelse. Loos hade tillbringat nästan tre år i USA, uppehållit sig en tid i London och där efter arbetat en period hos arkitekten och professorn vid Wiens tekniska högskola, Carl Mayreder.⁹ Loos var en ung arkitekt utan formell utbildning som tagit intryck av den amerikanska och anglosaxiska kulturen under några viktiga år och nu kritiserade den österrikiska huvudstadens kultur, byggnader och institutioner. Jämför man Loos texter med den refererade kritiken av Nya Kvillbäcken kan man notera att han inte vänder sig mot själva hantverket; i Wien fanns fortfarande en önskan om och resurser för det välgjorda. Det som Loos vänder sig mot är att gestaltningskulturen saknar förankring i det samtida. I artiklarna om Nya Kvillbäcken, däremot, är reaktionen mot det dåliga utförandet stark hos alla de nämnda kritikerna. Vi har en högre levnadsstandard än någonsin tidigare i historien men blir hänvisade till en miljö präglad av fladdriga, popnitade plåtbleck i vårdslösa möten med

knäckebrödstunna plattor av ”äkta” natursten som skall signalera ”exklusivitet”.

Även utdraget ur redogörelsen för restaureringen av Notre-Dame i Paris är skrivet av unga arkitekter. Jean-Baptiste-Antoine Lassus (1807-1857) och Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) skulle bli nationellt kända när de tilldelades uppdraget att rusta upp katedralen i den franska huvudstaden. Båda hade på olika sätt vänt sig bort från undervisningen vid École des Beaux-Arts, den förre genom att sluta i förtid och börja arbeta hos Henri Labrouste (1801-1875) och den senare genom att avstå helt från utbildningen. Båda hade alltså liksom Loos distanserat sig från sin tids utbildningsinstitutioner. Beskrivningen av projektet är skrivet långt tidigare än texterna av Loos, och skillnaderna ger en bild av moderniseringsprocessen under artonhundratalet, det århundrade när konsumtionssamhällets, globaliseringens och industrialiseringens fenomen på allvar började påverka arkitekturen. Texten behandlar en byggnad med en unik plats i arkitekturhistorien och som i det avseendet skulle kunna jämföras med Pantheon i Rom. Vad namn och form beträffar är det annars Jacques-Germain Soufflots och Jean-Baptiste Rondelets Panthéon (tidigare Église Sainte Geneviève) som man förknippar med det antika romerska templet, men när det gäller historisk laddning och kulturhistorisk betydelse är Notre-Dame ett mer relevant objekt för jämförelse. Eugène Viollet-le-Duc blev med tiden en av artonhundratalets viktigaste arkitekter, med ett radikalt inflytande på restaureringstänkandet. Utifrån sin omfattande teoretiska och praktiska verksamhet har han jämförts med en portalgestalt som Leon Battista Alberti.¹⁰ Hans relevans också för modernismen, inte minst genom restaureringen av Notre-Dame, kan bland annat exemplifieras av ett exceptionellt brev som Le Corbusier skrev till sin lärare Charles L'Éplattenier på sommaren 1908, där han beskriver Viollet-le-Duc och Notre-Dame som sitt laboratorium.¹¹ I Le Corbusierforskningen är det också bekant hur han en knapp månad senare köpte Viollet-le-Ducs *Dictionnaire raisonné* för sin första lön hos Auguste Perret och i dateringsanteckningen ger det en nyckelroll när det gäller hans strävan att lära sig arkitektur.¹²

Lassus och Viollet-le-Ducs text är publicerad 1843, det vill säga mer än ett decennium innan den senare började ge ut sitt omfattande bidrag till arkitekturteorin, där det encyklopediska tiobandsverket om den franska medeltidsarkitekturen, *Dictionnaire raisonné* (1854-1868), tillsammans med *Entretiens sur l'architecture* (1858-1872) framstår som de mest betydelsefulla.

Texten har här kortats ner väsentligt och återger endast det inledande allmänna resonemanget och slutorden.¹³ Utdraget har valts för att visa på det generella förhållningssättet till äldre byggnader och ge en bild av den grundlighet som utmärker arbetet, både avseende byggnadens konkreta konstruktion och det kulturella sammanhanget. I förhållande till den diskuterade kritiken är redogörelsen även ett exempel på det omätbara arkitektoniska och kulturella värde som väl realiserade byggnader kan ge samhället. Naturligtvis är den också intressant i anslutning till diskussionerna om vår tids förestående restaurering av den magnifika katedralen.

Synen på restaurering har oundvikligen förändrats sedan Viollet-le-Ducs tid. Arbetet med Notre-Dame var dessutom en läroperiod för arkitekten själv, där hans äldre kollega Lassus kunskaper anses ha varit betydelsefulla. Det är först många år senare som han skriver de ofta citerade orden om restaurering: ”[a]tt restaurera en byggnad är inte att underhålla den, reparera eller bygga om den, det är att återställa den i ett fullständigt tillstånd som aldrig har behövt existera vid någon given tidpunkt.”¹⁴

Även om översättningen här intill gäller en ungdomstext, är det som lyser fram av grundlighet, allvar och strävan efter autenticitet mer än aktuellt. Läser man kommentarerna till Nya Kvillebäcken får man intrycket att det är just avsaknaden av sådana kvaliteter som har berört kritikerna. Det engagemang och den goda vilja som med all säkerhet funnits i processen har inte i tillräcklig utsträckning lämnat avtryck i miljöerna. Det finns något brutalt i gestaltningens bristfällighet, ett intryck som väcker associationer till brutalismen. Detta internationella begrepp kom ursprungligen från Sverige där det myntades av Hans Asplund 1950 – då som neobrutalism. Det skedde med anledning av Bengt Edmans och Lennart Holms Villa Göth i Uppsala, en ren, rektangulär byggnadsvolym i tegel med enkla rättframma detaljer. Via några av Asplunds engelska vänner fick termen sedan internationell spridning. Reyner Banham redogör för förloppet, först i en artikel 1955 och sedan i en bok ett drygt decennium senare.¹⁵ I *The New Brutalism* från 1966 hävdar Banham att det bakom alla aspekter av New Brutalism finns ”ett obesträtt arkitektoniskt faktum: betongarbetena i Le Corbusiers L'unité d'habitation i Marseille” (1946-1952).¹⁶ Banham lyfter fram den inflytelserika byggnaden som den första genuina efterkrigsbyggnaden och pekar på hur den var knuten till Le Corbusiers begrepp ”béton brut”. I en anmärkningsvärd passage om det stora skivhuset och detta begrepp skriver han att: ”[o]rd och byggnad förenas i efterkrigstidsarkitekturens psykologiska historia med en auktoritet som varit få andra begrepp förunnade.”¹⁷ Uppskattningen av det enkla materialet och den råa betongen är likväl av tidigare datum än Le Corbusiers byggnad i Marseille och Edmans och Holms villa i Uppsala. Le Corbusier utforskade råa material som natursten och grov betong i början av 1930-talet, exempelvis i Pavillon Suisse i Paris (1933). Banham underlåter inte heller att hänvisa till hur en av New Brutalismens bärande idéer fanns formulerad redan i Le Corbusiers genombrottsbok *Vers une architecture* från 1923, den kända formuleringen om hur ”arkitektur är att med råa material skapa förhållanden som berör”.¹⁸ Såväl Le Corbusier som hans kollega Amédée Ozenfant var intresserade av naturliga eller ursprungliga material och känslor under perioden i början av 1920-talet, och så tidigt som 1918 kritiserar de i sin gemensamma bok *Après le cubisme* det ”litterära” i måleriet och menar att man måste återvända till de grundläggande ”enkla” upplevelserna: ”det är nödvändigt att, genom att använda råa [bruts] element, skapa verk som berör intellektet.”¹⁹

I *The New Brutalism* gör Banham en distinktion mellan Asplunds begrepp neobrutalism och den rörelse som blev känd som New Brutalism. Han menar att neobrutalism är en stilbeteckning, precis som neoklassicism eller ”Neo-Gothic”. New Brutalism däremot refererar till ett program i arkitekturen. Den tidigare termen är förknippad med estetik, medan den senare är förknippad med etik, något som också återspeglas i bokens undertitel ”Ethic or Aesthetic?”. Oavsett hur väl en sådan distinktion kan fungera i praktiken så framstår den här behandlade aspekten av svensk arkitektur, det som här provisoriskt kallas budgetbrutalism, som varken estetisk eller etisk. Den är inte resultatet av initierade val gällande arkitektoniska resultat och principer, utan snarare av konstaterandet att den typen av val ryms dåligt inom projektens budget. De ställningstaganden som lämnats till arkitekten verkar snarare ha gällt frågor som exempelvis färgen på de olika betongelementen.

Intressant är att Loos två texter på ett träffande sätt berör beslätade frågeställningar. Bortsett från alla skillnader i övrigt är de skrivna i en tid med ett påtagligt inslag av spekulationsbygge, där en populärkultur eller marknad har stort inflytande. Loos behand-

lar samma problematik också i andra texter, att fasader förmedlar betydelsefulla budskap. De handlar inte bara om konstruktion, om rumsbegränsning och klimatskydd. De talar till människorna i staden, gestaltar deras värld och säger någonting om vilken roll själva byggnaderna har. I Loos fall var invändningen att italienska renässanspalats inte föreföll vara den adekvata inramningen för ett borgerligt liv i dåtidens Wien. Wingårdhs korta text, som i koncentrerad form kommenterar flera av de nämnda problemen, bidrar med ett exempel på samma sak och presenterar tanken att ett hus vars främsta ”visuella berättelse” handlar om slarviga lösningar och låg budget kommer att påverka både människorna som bor i det och stadsmiljön i sig.

Loos beskriver också hur arkitekterna, liksom idag, hamnar i en trängd situation mellan å ena sidan nödvändigheten att försörja sig och å andra sidan professionella övertygelser. Även om textens titel hänvisar till unga arkitekter, är problematiken gemensam för arkitekter i alla åldrar och tvärs genom historien. Loos slutsats är för elitistisk för att kunna tillämpas generellt, men att det någonstans finns en gräns är uppenbart. Wingårdh bidrar med en talande anekdot som ger perspektiv på detta. I anslutning till att Björn Siesjö tillträdde som stadsarkitekt i Göteborg blev Wingårdh uppringd av en byggföretagare i staden som blivit orolig över att det inte längre skulle gå att producera hus på lättast möjliga sätt, att man skulle behöva börja anstränga sig och lyssna till arkitekter med gestaltungsambitioner. Oavsett vad som i detalj yttrades under detta samtal, och oavsett hur många andra byggföretagare som har samma inställning, demonstrerar berättelsen hur fattigt det blir när de som har stort inflytande över ett område, i detta fall byggnaderna och staden, inte på allvar är i kontakt med objektet för sitt arbete. Det kulturella omdömet hos byggföretagaren i fråga ekar lika tomt som det godtyckliga collaget av olikfärgade betongelement. För över ett sekel sedan kunde en byggentreprenör i Göteborg som startade sin karriär som murarlärling, med Willinska Fattigfriskolan som enda formella utbildning, ändå vara så intresserad av sitt verksamhetsfält att han förvärvade Eugène Viollet-le-Ducs redan nämnda monumentala tiobandsverk *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIIe siècle*.²⁰ Hur många byggföretagare idag följer intresserat sin tids viktigaste arkitekter, arkitekturskribenter och arkitekturdiskussioner?

Så finns det då någonting att lära av eller göra – eller ens hoppas på – i den uppkomna situationen? En av de arkitekter idag som i viss mening liknar Loos, genom sitt stora intresse för arkitekturen såsom en del av en samtid, genom sin originalitet och sitt provocerande sätt att skriva är Rem Koolhaas. Han har för länge sedan identifierat den allmänna aspekten av det som här provisoriskt kallas budgetbrutalism med den träffande termen Junkspace – skräpprummet – och beskrivit dess förhållande till den förmodligen ohejdbara globala marknadsekonomin.²¹ I en föreläsning hållen ungefär samtidigt som man började bygga vid Kvillebäcken, uttrycker han en mycket negativ syn på de senaste decenniernas arkitektur, eroderad under vad han benämner ”¥€\$-regimen”, ja han går så långt som att hävda att arkitekturen i en mening inte finns längre.²² Kapitalismen, och ”bling”, har reducerat arkitekturens potential och möjligheter, och arkitekterna har förflyttats till platser i byggprocessen där de förväntas komma med förslag i alltmer ovärdiga situationer. Man tänker att Koolhaas illusionslöshet sviker honom när han ett ögonblick verkar tänka att Lehman Brothers-kraschen kan bidra till kapitalismens slut, något som ger anledning till optimism, men bortser man från den momentana

förhoppningen får man säga att grundtonen i hans syn på arkitektens potential i samhället är nattsvalt.

I relation till Koolhaas kan man säga att Wingårdh ändå har en i grunden positiv syn på arkitektens möjligheter. Eftersom det finns kräsna kunder som vet vad kvalitet är så går det att få tag på bra fisk i Göteborg, och då borde situationen kunna förändras så att det också går att få tag på bra arkitektur. Det är en fråga om att utveckla en kunskap och kultur kring byggandet. Wingårdh hänvisar till fisk, men han hade lika gärna kunnat använda exemplet sport. Usla sportprestationer på nationell nivå accepteras inte, och landslagsstränare som inte lyckas visa resultat byts ut. Ett av Göteborgs Stads dokument för stadsdelen, "Hållbar stadsutveckling i Kvillebäcken" från 2010, pryds på första sidan av sex stycken bilder.²³ De handlar om bland annat biogas, sophämtning, fjärrvärme, kollektivtrafik och cyklar. Ingen bild och ingen rubrik i broschyren lyfter fram det absolut viktigaste för långsiktig hållbarhet: estetiska, välbyggda hus och miljöer i bra, beständiga material som dels ger daglig glädje och dels på ett miljövänligt sätt kan repareras, anpassas och fortsätta vara attraktiva miljöer långt efter att alla kortsiktiga ekonomiska, politiska och byråkratiska intressen tillgodosetts. Wingårdh påpekar dessutom att det går att bygga bra utan enorma kostnader, något som han borde ha en väl underbyggd kunskap om.²⁴ Att döma

av några på måfå valda årsredovisningar verkar de byggföretag som varit verksamma i Nya Kvillebäcken i alla fall ha gjort goda vinster. Det är utmärkt, företag behöver göra vinster för att kunna utvecklas och bidra till samhället och samhällsekonomin. Problemet är bara om produkterna som företagen levererar inte innebär en tydlig långsiktig vinst i sig själva. Speciellt är detta sant när det gäller så otroligt viktiga produkter som dem där människor skall leva sina liv, dag efter dag, år efter år, generation efter generation.

Det kan kanske verka som om den här texten är kritisk. Det är inte avsikten. Den är skriven med sorg. Så många intressanta möjligheter, så mycket ekonomiska resurser och duktiga välmenande människor som lagt ner så mycket arbete, och så blir resultatet inte bättre.

Kan arkitekturhistoriska och teoretiska texter förändra någonting i det moderna samhället? I ett arkitekturhistoriskt samtal kommer Notre-Dame, Adolf Loos och Eugène Viollet-le-Duc alltid att vara relevanta, även om de idag inte nödvändigtvis utgör obligatorisk läsning vid en arkitekturskola, eller ännu mindre i en byggnadsnämnd eller på ett byggföretag. Loos själv hade inga större förhoppningar när han sent fann en fransk förläggare för sina provocerande formuleringar, texter vilka därmed bokstavligen gick i exil: allting var för döva öron, det var ord publicerade rakt ut i en stor tomhet.

Noter

1. Gert Wingårdh, "Därför är Göteborg bättre på fisk än hus", *Arkitektur*, 3 (2015).
2. Katarina Despotović & Catharina Thörn, *Den urbana fronten : en dokumentation av makten över staden*. Stockholm: Arkitektur, 2015.
3. Mark Isitt, "Vem vill promenera i Kvillebäcken?", *Göteborgs-Posten*, 8 januari 2016. Isitt erhöll 2018 Kritikerpriset som årligen delas ut av bransch- och fackorganisationen Sveriges Arkitekter.
4. Claes Caldenby, "Varför ska vi bygga sämre i dag än för sextio år sedan?", *Göteborgs-Posten*, 28 oktober 2018.
5. Claes Caldenby, "Efterlängtd rundgång", *Arkitektur*, 7 (2018).
6. Adolf Loos, "Die Baumaterialien", *Neue Freie Presse*, 28 augusti 1898; Adolf Loos, "Das Princip der Bekleidung", *Neue Freie Presse*, 9 september 1898.
7. Både den tidigare franska och den senare tyska versionen finns översatta till svenska i "Arkitekturen och den moderna stilen", *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 4-5 (2003) och "Arkitektur" i *Ornament och brott*. Göteborg: Vinga Press, 1985.
8. Man kan också notera den inflytelserika engelska utgåvan som samtidigt gavs ut i New York av Opposition Books, Adolf Loos, *Spoken into the void, Collected essays 1897-1900*. 1921. Eng övers 1982. Nytryck. Cambridge Mass: MIT Press, 1987.
9. Burkhardt Rukschcio & Roland Schachel. *Adolf Loos, Leben und Werk*. Salzburg & Wien: Residenz Verlag, 1982, s 21-36.
10. Bl.a. av arkitekturhistorikerna John Summerson och Hanno-Walter Kruft. John Summerson, *Heavenly Mansions : and other Essays on Architecture*. 1949. Nytryck. New York: Norton, 1963, s 135; Hanno-Walter Kruft, *Geschichte der Architekturtheorie : Von der Antike bis zur Gegenwart*. 1985. 2:a oförändrade uppl. München: Verlag C.H. Beck, 1986, s 321.
11. Le Corbusier till L'Éplattenier, daterat Paris fredag morgon 3 juli 1908; Fondation Le Corbusier, E2 (12), 34. Brevet återgavs, eventuellt på önskan av Le Corbusier själv, i den postumt utgivna boken Le Corbusier. *Le Corbusier, lui-même*, Jean Petit (ed). Genève: Éditions Rousseau, 1970, s 31-34.
12. "J'ai acheté cet ouvrage le 1 août 1908 avec l'argent de [...] Perret. Je l'ai acheté pour apprendre car sachant je pourrais alors créer." Fondation Le Corbusier, Paris.
13. Inte mycket av Viollet-le-Duc finns på svenska. Ett bidrag värt att notera är den mer än tjugo sidor långa artikeln om restaurering från det åttonde bandet av *Dictionnaire raisonné* som översattes av Johan Mårtelius för ett universitetskompendium från 1978. Sölve Johansson (red), *Om restaurering : En urkundsantologi*. Lunds universitet, 1978.
14. Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. 10 vols, 1854-1868. Vol. 8. Paris: Morel, 1864, s 14.
15. Reyner Banham, "The New Brutalism", *The Architectural Review*, 708 (1955); Reyner Banham, *The New Brutalism : Ethic or Aesthetic?* London: Architectural Press, 1966.
16. Banham, *The New Brutalism*, 1966, s 16.
17. Ibid.
18. "L'architecture, c'est, avec des matériaux bruts, établir des rapports éouvants." Le Corbusier [sign Le Corbusier-Saugnier], *Vers une architecture*. Paris: Éditions Crès, 1923, s 121.
19. "[U]sant des éléments bruts, il faut construire des œuvres qui fassent réagir l'intellect." Le Corbusier & Amédée Ozenfant [sign. Ozenfant et Jeanneret], *Après le cubisme*. Paris: Édition des commentaires, 1918, s 18-19.
20. Frans Oscar Peterson (1845-1913), grundare av F O Peterson & Söner. Hans exemplar av Viollet-le-Ducs verk finns vid ACE-biblioteket på Chalmers tekniska högskola.
21. Koolhaas text finns översatt till svenska i Rem Koolhaas, "Junkspace", *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 8-9 (2004).
22. Paul S. Byard Memorial Lecture, hållen 20 februari 2009 och publicerad i Rem Koolhaas, *Preservation is overtaking us*. New York: GSAPP Books, 2014.
23. *Hållbar stadsutveckling i Kvillebäcken*. Göteborgs Stad, 23 augusti 2010.
24. I den frågan kan man för övrigt hänvisa till ett svenskt arkitektkontor som utvecklat en specialiserad praktik för att ur begränsade förutsättningar utvinna optimerade arkitektoniska resultat, nämligen Arrhov Frick. Se exempelvis Johan Arrhov, Henrik Frick, Johan Linton, med fotografier av Mikael Olsson, "Pragmatism och poesi", *Arche*, 64-65 (2018).